

С. Н. Лишев

ГЕОГРАФИЯТА НА ИДРИСИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ
ИЗВОР ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ ПРЕЗ XII в.

До неотдавна използването на Географията на Идриси се затрудняваше по две причини: френският превод на П. Жобер от 1836—1840 г. е лош, а в известната студия на В. Томашек от 1887 г. «Търговските пътища в XII в. според сведенията на араби-на Идриси» са дадени само извадки, т. е. една малка част от Географията, и то в интерпретация. Ето защо излизането на новото издание на Идриси в България през 1960 г. с целия арабски текст (снабден с български превод и коментар) за българските и за съседните тям земи бе едно събитие в медиевистиката и дава сега възможност да се запълни една съществена празнота в досегашните изследвания¹. Едва напоследък обаче се направиха опити за по-пълно използване на това ценно издание с оглед към съдържащия се в него богат изворов материал за стопанския облик на българските градове през периода на византийското владичество.

Характерното за Идриси е това, че когато разказва за градовете на Балканския полуостров, почти не засяга или много рядко засяга занаятчийското производство на тия градове. Той отминава с мълчание например дори прочутото производство на копринени тъкани в Коринт, Тива, Атина и Солун. Ако искаме да разберем това отношение на Идриси към занаятчийството на балканските градове, трябва да имаме предвид, че Идриси е придворният географ на Рожер II (1130—1154), краля на «Сицилия, Италия, Ломбардия и Калабрия», че тъкмо през този период италианските търговци, покровителствувани от Рожер II, систематически навлизат в Балканския полуостров и в българските земи като част от територията на Византия през XI—XII в. Всъщност Географията на Идриси е била предназначена да ориентира в кон градове и градски райони могат да се закупят зърнени храни, от които най-много се интересували по това време италианските търговци, и да се намери «многолюден пазар» за докараните от тях стоки. Този е критерият, от който Идриси разглежда балканския град и който до голяма степен е и предопределил подбора на включения в Географията материал.

Тук няма да се спираме на данните за проникването на италианската търговия в Балканския полуостров, защото те са отдавна известни и много пъти разглеждани по византийските хрисовули за привилегии на Венеция и Пиза от 1082, 1111, 1126, 1136 г. и пр.² Че Географията на Идриси е написана с оглед към техните търговски интереси, които вече посочихме, се вижда от самите данни. Например Скопие се споменава като голям град с непрекъснато следващи обработени полета, изобилни лозя и зърнени култури. Град Струмица бил богат с обработени полета, лозя и градини. Мелник бил прочут град с обработени полета, села и ниви, които следвали непрекъснато. В покрайнината Малешево (по течението на р. Брегалница) имало много овощни дървета, прекрасни градини и много земеделски култури. Град Средец (София) имал многолюдни квартали, многобройни сгради и непрекъснато следващи обработени полета и овощни дървета. Град Родосто имал обширна градска площ, непрекъснато следващи полета и многобройни лозя. Град Ниш бил великолепен град с много месо, мед и мляко, чиито цени били винаги низки. Шумен бил голям град с многолюден пазар. По пътя от град Верои (Стара Загора) до град Пацимиск (неотъждествен) се минавало през следващи една след друга посевни площи, непрекъснати обработени полета, големи села, много лозя, овощни градини, покрай многобройни стада овце, едър и дребен добитък. Мачин (при устието на Дунава) бил цветущ град с обширни местности, обработени полета и земеделски култури, всякакви видове зърнени храни на низки цени. По такъв начин се описват стоици градове на Балканския полуостров и в българските земи³. Изключение прави само сведението за град Авли (изчезнал град в района на днешния Сливен), за който Идриси съобщава, че наред с «непрекъснато следващите обработени полета» там имало и сръчни железари⁴.

Действително от Географията на Идриси може да се получи своеобразна представа за нашите градове. Българският град под византийско владичество се рисува като силно аграризиран град с типично земеделско-скотовъдно стопанство, със «селска» търговия, гдето почти не се вижда никакво развитие на занаяти. Вярно е, че това се обяснява до голяма степен с предназначението на Географията, написана за чужденци, които се интересували много повече от българското жито и суровини отколкото от българските занаяти. Но все пак възниква въпросът: дали в очертаното по този начин българско градско стопанство не са отразени някои процеси, характерни за българския град под византийско владичество? Не означават ли тези данни поне до известна степен, че някои български градове през XI—XII в. се развивали повече като аграрни отколкото като промишлени центрове?

На такава мисъл навежда преди всичко обстоятелството, че ние изобщо не разполагаме с много данни за процъфтяване на български занаяти през този период, с изключение на строителството на църкви и манастири, и то само в някои южни райони.

Нещо повече: изследванията са установили значителен упадък на занаятчийското производство в старите центрове Плиска и Преслав. Финната многоцветна преславска керамика отстъпва място на изделия с очудващо понижена техника⁵. Според М. Я. Сюзюмов упадъкът на Плиска и Преслав се дължи на обстоятелството, че тези градове престанали да бъдат административни центрове на българската държава⁶. Без съмнение тези съображения на Сюзюмов са основателни. Във всеки случай занаятчийското производство на градовете, доколкото може да се съди по достоверни материали, задоволявало предимно местни потребителски нужди или е било предназначено за ограничен местен пазар. Градските занаятчии в голямата си част били свързани със земеделието, продължавали да се занимават и със земеделски труд. За това свидетелствуват изобилните археологически материали от разкопките в Бисерикуца (в крайния северозападен ъгъл на Добруджа), проведени от румънския археолог И. Барнеа⁷. С основание Г. Литаврин посочва, че византийските власти практически не вземали никакви мерки за възраждане на старите български занаятчийски центрове: ако през втората половина на XI, и особено през XII в. икономиката на Преслав, Силистра, Варна и на някои други градове се оживява, това става не вследствие на официалния курс на византийската политика. Не случайно възникналите на славянобългарска територия нови градски центрове (Търново, Мелник, Просек и др.) се намирили далеч от главните военни и административни центрове на империята — в мъчнодостъпни и защитени от самата природа места⁸.

От друга страна също е важно да се отбележи, че данните на Идриси не са изолирано явление. Те се допълват до известна степен от други извори, които също позволяват да се говори за значителна аграризация на някои български градове през XI—XII в., независимо от обстоятелството, че изобщо българските градове били включени в територията на Византия и вече по-непосредствено и в по-широк обсег изпитвали върху себе си влиянието на по-развитата византийска икономика, на по-развитите стоково-парични отношения, на пооживения византийски пазар и пр. Така от Вилхелм Тирски, от Ансберт и от други достоверни западни автори знаем, че пазарите в градовете Средец и Пловдив били главен източник за снабдяване на кръстоносните армии със състни припаси, зърнени храни, вино и грозде⁹. Преобладаващ аграрен характер имало стопанството дори в такива сравнително големи търговски градове като Видин, Никопол, Червен, Дръстър и др.: тяхното население произвеждало зърнени храни в такива големи количества, че задоволявало и нуждите на византийската войска¹⁰.

Впрочем, данните в Географията на Идриси си остават важен извор за историята на градското стопанство в българските земи през XI—XII в. Независимо от предназначението ѝ да ориентира западноевропейските търговци като закупчици на зърнени храни

и суровини в българските градове, Географията следва да се използва по-цялостно и в съпоставка с други извори, за да се установи по-точно спецификата на стопанството в отделни български градове и райони: очевидно тя не е била еднаква за отделните градове и градски райони в системата на византийската икономика. За такова едно изследване е нужно привличане на допълнителен материал, какъвто за сега все още липсва.

Б Е Л Е Ж К И

¹ В. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Идриси. София, 1960, с. 5—8.

² Стр. Лишев. Българският средновековен град. София, 1970, с. 54 след.

³ Географията на Идриси, с. 37, 39, 41, 43, 45, 47, 55, 63, 71, 75 и пр.

⁴ Пак там, с. 87.

⁵ За литературата по въпроса вж: Стр. Лишев. Пос. съч., с. 65, бележка 295 под текста.

⁶ М. Я. Сюзюмов. Рецензия за Г. Г. Литаврин. България и Византия в XI—XII в. М., 1960. — ВВ, т. 22, 1963, с. 298.

⁷ За интерпретацията на тези материали вж: Стр. Лишев. Пос. съч., с. 5.

⁸ Г. Г. Литаврин. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на Средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.). — ИП, год. 26, 1970, № 6, с. 38.

⁹ Стр. Лишев. Пос. съч., с. 40—41.

¹⁰ Пак там, с. 52, 53.